

НАРАТИВНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ СОЦІАЛЬНО НЕЗАХИЩЕНИМ ВЕРСТВАМ НАСЕЛЕННЯ

Розглядаються основні аспекти соціальної роботи через призму біопсихосоціального підходу. Виділяється нарративний метод як один із засобів надання психологічної допомоги соціально не захищеним верствам населення. Аргументується доцільність використання автобіографічного нарративного матеріалу для усвідомлення соціальним працівником основних потреб клієнта, що дає можливість оказати своєчасну та доцільну допомогу.

Ключові слова: соціальна робота, нарратив, автобіографія, досвід, усвідомлення.

Постановка проблеми

Вступ. Ще на початку ХХ ст. з'являється новий екзистенційний погляд на особистість та її місце у світі, на взаємодію людини та суспільства, приділяючи особливу увагу системі людина-людина. Однією з основних проблем соціально-гуманітарного дослідження функціонування людства стає соціальна робота як сфера практичної допомоги та підтримки людей, які опинились у скрутній ситуації, з метою підвищення рівня соціального функціонування індивідів і допомоги у задоволенні вищих потреб. На жаль, життя в сучасному соціумі загострює процес гармонізації особистості в суспільстві. Водночас спеціальні дослідження та вивчення досвіду соціальної роботи доводять, що надання лише матеріальної допомоги не вирішує гострих життєвих проблем соціально незахищених громадян, не допомагає їм сформувати власну життєву стратегію, стати самостійним і незалежним, активним членом суспільства — ось головна мета у роботі соціальних працівників.

Аналіз останніх досліджень. Основи нарративної методології були закладені в працях М. Бахтіна, Р. Барта та П. Рікера. Першим, хто використав нарратив у психології, став Дж. Брунер, який вважав, що у людини немає іншого способу описати прожитий час, крім нарративу. Українську школу нарративного підходу в психології представляють Н. Чепелєва, Т. Титаренко, О. Шиловська, які вважають, що навратив — це впорядкування життєвих подій в єдину послідовність, що побудована, виходячи із загальної життєвої концепції оповідача. Є. Калмикова та Є. Мергенталер використовують нарратив не тільки як метод збору інформації від клієнтів, а й як засіб психотерапевтичної допомоги, оскільки містить у собі більш особистісну інформацію, ніж будь-який інший дискурс. К. Жорняк розглядає нарратив як можливість усвідомити власні життєві історії, а потім переповісти їх відповідно до потреб клієнта.

І. Папаяні пропонує за допомогою деконструкції біографічного нарративу вивчати особливості конструювання релігійної ідентичності особистості. М. Смільсон вважає, що нарратив є певна зовнішня репрезентація его-ідентичної ментальної моделі.

Отже, нарратив є методом, завдяки якому з'являється можливість вивчення процесу відображення суб'єктом власної життєвої концепції і подальшої її трансформації, відповідно до потреб людини.

Мета статті — обґрунтувати доцільність використання методів нарративної терапії у психологічній роботі з соціально незахищеними верствами населення.

Виклад основного матеріалу

Сформувавшись як окрема науково-практична галузь, соціальна робота постійно трансформує та удосконалює моделі та методи своєї роботи. На сьогодні існує три групи теоретичних моделей соціальної роботи: психологічна, соціальна та біопсихосоціальна. Остання, на наш погляд, є найдоцільнішою, оскільки враховує всі аспекти суспільного життя індивіда, завдяки чому можливо надати комплексну різнопланову допомогу клієнту.

Серед психологічних моделей соціальної роботи прийнято розрізняти психодинамічну, когнітивно-біхевіористичну та гуманістичну. У рамках останньої можна виділити нарративний напрям, який дає змогу розглядати людину цілісно в контексті її соціальної взаємодії зі світом.

Наратив як метод дослідження виник у літературознавстві і згодом запозичився психологією. На початку минулого століття науковці все більше уваги починають приділяти дослідженням, пов'язаних з пошуком сенсу людського життя, призначенням, особливостями функціонування у системах «людина-людина» та «людина-суспільство». Філософи нового покоління протистоять поглядам на індивіда як на річ. Вони повертаються до цілісного погляду на людину, розширюючи позицію єдності душі й тіла, введенням поняття єдності «індивіда – у – світі». У їхньому розумінні люди не можуть існувати окремо від світу, так само, як і світ не існує окремо від людей. Відмова від вивчення людини методами наук природничого характеру дала поштовх для пошуку нових методів дослідження.

Одним з таких методів дослідження особливостей людського буття стала мова — як одиниця об'єктивації досвіду особистості. Зміст цього «повороту до мови», на думку Ф. Анкерсмита, полягав в тому, що, оскільки слово є принциповою умовою знання та мислення, дослідження в галузі соціальних, політичних, психологічних і культурних проблем повинні бути сформульовані як мовленнєві.

Завдяки відмові від старих методів дослідження й пошуку нових і тому, що категорія «досвід» набуває особливого статусу в дослідженнях, науковці починають надавати все більшої уваги мові людини, її розповідям, історіям, текстам як безпосереднім механізмам вираження і переказу досвіду. Це стало своєрідним поверненням до витоків наукового знання — до розповідей і переказів про світ та його устрій. Таке зацікавлення було викликано ідеєю Ш. К'єркегора, згідно з якою істина знаходиться в людині, в самій її сутності. Накопичення інформації, її осмислення, інтерпретація та презентація іншим можлива завдяки мові, письмової або усної. Ця інформація має свою композицію, яка буде різнитися залежно від суб'єкта, що її доносить, і, як наслідок, виникає різноманітність у сприйнятті того, що відбувалось чи відбувається. Мова починає розглядатись як основний засіб моделювання навколишньої реальності, моделювання власного життєвого досвіду.

Вищезгадані тези філософії Новітнього часу були покладені в основу теорії нарративної психології, яка почала формуватись як окрема течія з 80-х років ХХ ст. на перетині ідей соціального конструктивізму та постмодернізму та зайнялась вивченням описової природи людської поведінки.

Наративізм, як філософсько-пізнавальна течія, скеровує свою увагу на свідомість суб'єкта пізнання і співвідношення в ній раціональних і чуттєвих чинників. Провідною

стає ідея, що люди здатні описувати себе і свій життєвий досвід у вигляді зв'язаного тексту (Р. Барт, Ж. Дерріда, Ж. Ліотар, М. Фуко). Крім того, подіям реального світу люди постійно намагаються надати літературного вигляду, описуючи їх згідно з законами традиційних жанрів. Так, виходячи з концепції літературознавця Ф. Джеймсона, все, що нас оточує, все, що з нами відбувається, людина може усвідомити тільки завдяки оповіданню, тобто світ доступний людині лише у вигляді історій, розповідей про нього. Відповідно, предметом дослідження стають розповіді (нарративи) людей, що побудовані за принципом художнього тексту. «Людина розуміє себе за допомогою мови, за допомогою розмови та письма, і через ці процеси особистість постійно конструює себе. Зміст життєдіяльності людини та її особистісний досвід виражається у внутрішньому оповіданні» [9, 37]. Отже, людина протягом свого існування конструює власні історії у формі оповідних текстів — нарративів.

Об'єктом дослідження стає текст як «мовне відображення дійсності, яке здатне виконувати знакову й комунікативну функції» [8, 79], оскільки найбільш доступним та інформативним способом осягнення іншої людини є інформація, яку передають за допомогою найрозповсюдженішого засобу — мови, усної або писемної (текст). «Кожен текст як висловлювання є чимось індивідуальним і неповторним» [2, 283], він є формальним показником психічних процесів вербального й образного мислення, своєрідним відображенням внутрішнього життя індивіда, його взаємодії з навколишнім світом. Завдяки такій позиції нарративної психології «дослідження структури створеного клієнтом тексту, цієї автономної єдності внутрішньої взаємозалежності, дає можливість побачити, зрозуміти такі сторони особистісних проблем, які мало доступні звичайним способам збору інформації — емпатійному слуханню, сортуванню неконгруентностей» [4, 199]. Кожен текст як вираження мовленнєвої свідомості є динамічним утворенням, яке здатне видозмінюватись залежно від того мовленнєвого матеріалу, з яким воно стикається і яке обов'язково бере участь в його конструюванні.

На думку Н. Чепелевої, у психологічному підході до тексту розширюються рамки його розуміння, з'являється можливість виходу в позатекстову реальність. Таке розуміння тексту стає можливим завдяки ідеї структуралістів про «сконструйованості» значення. Р. Барт вважає, що текст, як частина дискурсу, розширює рамки реальності за допомогою своєї багатоманітності, неоднозначності змісту та парадоксальності. Значення не «природне», це не є щось навіки встановлене, воно є функцією тієї мови, якою ми спілкуємось, мова не відображає реальність, а продукує її в людській свідомості [1].

Проте, незважаючи на багатовекторність реальності, яку породжує текст, це зовсім не означає, як слушно зауважує С. Максименко, що не треба намагатися зрозуміти та вловити зміст того, про що йде мова. Навпаки, завдяки «онтологізації тексту, що виступає як семіотична модель суб'єктивної реальності, стає можливим дослідити складну діалектику реального несимволізованого буття і самоідентичності суб'єкта дискурсу, що розкриває це буття. Людина як суб'єкт дискурсивної практики виступає у ньому не як статично дане буття, а як суб'єкт акту самоствердження, творення самого себе перед обличчям Іншого» [7, 150].

Н. Чепелева зазначає, що дослідження текстів має велике значення, оскільки в них «зафіксована базова життєва концепція, через яку, як через „інтерпретаційний” фокус, переломлюються усі події та проблеми людини» [14, 487]. Отже, протягом свого

існування людини конструює власні історії у формі оповідальних текстів — наративів, які можна розглядати як засоби типологізації особистості, в яких висвітлюються індивідуальні значення та зміст, які є носіями певної суб'єктивної картини світу автора.

Використання наративів у психологічних дослідженнях, на думку науковців, змушує чітко окреслювати межі психотерапевтичного наративу, визначити його критерії та ознаки. Це допомагає відокремити його від інших видів текстів.

В автобіографії, як в одному із джерел знань про людину, певною мірою відображається вплив психологічного та соціального середовища, в якому існує людина, крім того, автобіографія є суб'єктивним анамнезом життєвого шляху та психологічних особливостей особистості, що відіграє важливу роль, оскільки відображає внутрішню картину сприйняття світу досліджуваних.

Під час наративної терапії для роботи найчастіше використовуються автобіографічні наративи, оскільки вони розкривають актуальні для оповідача теми та сюжети. Так, наприклад, В. Франкл вважає, що особистість розкривається у своїй біографії, відкриває для себе своє «так-буття», свою унікальну сутність у біографічному поясненні, не піддаючи прямому аналізу. Біографія для неї ніщо інше, як пояснення себе у часі.

Сучасні біографічні техніки, побудовані на основі вивчення особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємин із «значущими іншими», спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізу піддають також просторові та часові характеристики організації ділового, сімейного, духовного життя особистості, взаємодію її з природним і соціальним середовищем.

Автобіографічний метод вивчення особистості передбачає активне включення в роботу власного життєвого досвіду людини. Завдяки автобіографічним розповідям можна простежити зміну ставлення досліджуваного до власного життєвого досвіду. Дослідники акцентують увагу на тому, що автобіографія дає можливість не тільки різнорівневого аналізу тексту про розвиток особистості, а й різновекторного (психологічного, соціологічного, літературного) аналізу, залежно від мети, яку ставить перед собою дослідник. Так, В. Ніколаєва вважає, що завдяки автобіографічним методам «об'єктом дослідження є не тільки пацієнт, як такий, а й уся та „соціальна ситуація розвитку”, котра склалась до часу дослідження і в якій розгортається життєдіяльність хворого» [11, 24]

Завдяки автобіографії свідомість виконує певні функції, які сприяють процесу усвідомлення. В. Нуркова виділяє такі:

- усвідомлення «Я-концепції» як засіб прийняття власної особистості;
- вибір цілей і тактик поведінки як умови ефективного функціонування особистості й прийняття власного досвіду;
- визначення інтервалів самоідентичності як рефлексія людиною основних моментів особистого розвитку;
- самопізнання як шлях відкриття «закритих» і прийняття «травматичних» подій власного життя;
- функція самовизначення, що полягає у формуванні життєвих стратегій, концепції життя;

- інтегральна функція автобіографічних текстів — створення цілісної історії власного життя [12].

- Відповідно, автобіографічний наратив структурує життя особистості, виконуючи певні функції. Дослідники виділяють такі:

- смислоутворювальну — направлена на усвідомлення, узгодження та впорядкування основних смислів буття, завдяки чому людина відчуває себе автором власного життя;

- конституювальну — дає змогу людині усвідомити себе, свій досвід і на основі власних та колективних уявлень скласти цілісну Я-концепцію;

- розвивальну — на основі уявлень про себе, усвідомлення, осмислення власного досвіду та завдяки засвоєнню базових наративів соціуму, особистість отримує можливість конструювати себе та своє життя, бачити його в перспективі;

- інтерпретаційну — оскільки наратив виступає у вигляді інтерпретаційних рамок, які накладаються на осмислювальну реальність;

- захисну — завдяки якій людина може відсторонитися від травматичних подій, переживань, під час оповідання і переоповідання «важких» історій.

Використовуючи наративний підхід у проведенні консультацій та психотерапевтичної роботи, необхідно пам'ятати про неекспертну позицію: певним чином ставити запитання, але не оцінювати. Людина сама є експертом свого життя, вона сама повинна зрозуміти, в якому напрямку і яким чином потрібно рухатись у житті. Тому наративний практик не нав'язує тому, хто потребує допомоги, ніяких методів вирішення життєвих ситуацій, які сам вважає правильними. Його завдання — постійно просити клієнта обрати з декількох можливих альтернативних напрямів розвитку бесіди той, який найбільш підходить, є найцікавішим, перспективним і корисним. Результатом цього має стати усвідомлена позиція людини стосовно власного життя, що для неї важливо в житті — цінності, принципи, мрії й добровільно взяти на себе обов'язки, які утілюються в тих історіях її життя, яким надається перевага.

Соціальний працівник, у своїй роботі часто стикається з групами клієнтів, у поведінці яких проявляються ознаки соціальної дезадаптації — втрата власної ідентичності, розгубленість, зміна норм поведінки. У такому випадку необхідна активізація психологічних процесів, направлених на ресоціалізацію: ціннісну переорієнтацію, формування механізму соціально позитивного цілепокладання, створення міцних позитивних соціальних стереотипів.

Якщо виходити з постулатів Майкла Уайта стосовно того, що особистість людини не є фіксованою, внутрішньо притаманою нам властивістю, але такою, що постійно формується у взаємодії з іншими людьми, то відкриваються нові можливості для консультування та психотерапії, як процесів в більшому ступені соціальних, ніж психологічних. Відповідно консультанти не повинні бути експертами в площині дисфункцій та розладів. Їх основна мета сформулювати нові обнадійливі та конструктивні способи життя і уявлення людини про себе.

У цьому випадку в соціальній роботі доцільно використовувати наративні методи, які дають можливість об'єктувати життєві концепції, установки, мотиви, інші утворення особистості, фокусуючи увагу на здатність індивіда впливати на своє життя, формуючи авторську позицію до історій власного життя.

Використовуючи у своїй роботі нарративні методики, соціальний працівник повинен виходити з розуміння того, що «поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилась (точніше, її інтерпретація), задаються, насамперед, мовою як важливого атрибуту культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно-заданими схемами, дає можливість не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, а й впорядковування їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід» [14].

Висновки

Отже, у нарративах можливо простежити актуальні проблеми та переживання людини, її ставлення до того, що відбувається навколо неї. Розглядаючи сюжетні лінії розповіді, можна дослідити важливі сфери життя, особливості взаємодії із значущими людьми. Завдяки автобіографічним розповідям, отриманим від клієнтів, соціальний працівник здатен надавати своєчасну та доцільну соціальну або соціально-психологічну допомогу. Нарративний аналіз допомагає одночасно зрозуміти унікальність біографічного оповідання й визначити типовість представленої в ньому життєвої позиції в заданому соціально-історичному контексті. Виходячи з вищезначеного, нарративний метод можна вважати ефективним засобом вирішення проблем, пов'язаних із соціальною дезадаптацією людей та спільнот. Завдяки роботі з текстами та під час розповіді своєї історії клієнти соціальної роботи осмислюють і переосмислюють власні життєві історії, пояснюючи смисли, цінності, мрії, наміри, формуючи безпечну територію ідентичності, змінюючи своє життя в бажаному напрямленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Р. Барт // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. — М. : Искусство, 1987. — С. 394.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 423 с.
3. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харе // Вопросы философии. — 2000. — № 3. — С. 29–42.
4. Калина Н. Ф. Основы психотерапии. Семиотика в психотерапии / Н. Ф. Калина. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1997. — 272 с.
5. Калмыкова Е. С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть 2) / Е. С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2002. — № 2, июнь. — Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=200020201>
6. Калмыкова Е. С. Об одном методе анализа индивидуального сознания / Е. С. Калмыкова // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15. — № 3. — С. 28–41.
7. Максименко С. Д. Генетическая психология: методологическая рефлексия проблем развития в психологии / С. Д. Максименко. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. — 320 с.
8. Мусхелишвили Н. Л. Значение текста как внутренний образ / Н. Л. Мусхелишвили, Ю. А. Шрейдер // Вопросы психологии. — 1997. — № 3. — С. 79–92.

9. Назарук О. М. Особливості розуміння особистого досвіду: дис. ... канд. психол. наук / О. М. Назарук. — К., 2004.

10. Наративні психотехнології / уклад.: Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцул. — К.: Главник, 2007. — 144 с. — (Серія «Психологічний інструментарій»).

11. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику. Психологическое исследование / В. В. Николаева. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1987. — 168 с.

12. Нуркова В. В. Автобиографическая память как проблема психологического исследования / В. В. Нуркова // Психологический журнал. — 1996. — № 2. — С. 16–29.

13. Проблеми психологічної герменевтики: монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. — К.: Міленіум, 2004. — 276 с.

14. Чепелева Н. В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Психологія на перетині тисячоліть. П'яті Костюківські читання. — 1998. — Т. 3. — С. 484–497.

15. Ярская-Смирнова Е. Нарративный анализ в социологии / Е. Ярская-Смирнова // Социологический журнал. — 1997. — № 3. — Режим доступа: <http://www.smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-24-13-38-54/30-2010-08-30-11-30-31/1508-2011-03-26-02-46-16>

Демьяненко Ю. А.

НАРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ СОЦИАЛЬНО НЕЗАЩИЩЁННЫМ СЛОЯМ НАСЕЛЕНИЯ

Рассматриваются основные аспекты социальной работы через призму биопсихосоциального подхода. Выделяется нарративный метод как один из способов оказания психологической помощи социально незащищённым слоям населения. Аргументируется целесообразность использования автобиографического нарративного материала для осознания социальным работником основных потребностей клиента, что даёт возможность оказать своевременную и целесообразную помощь.

Ключевые слова: социальная работа, нарратив, автобиография, опыт, осознание.

Demjanenko Y. A.

NARRATIVE MODEL OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO SOCIAALLY UNPROTECTED CATEGORIES OF PEOPLE

The major aspects of social work through the spectr of biopsychological approach are andlyred in the article. The narrative method as one of the means of providing a psychological help to socially unprotected categories of people is serted out. The appropriateness of using the autobiographic narrative material for understanding the main client's by a social worker that gives the possihling to provide a timely and a proper help is proved.

Key words: social work, narrative, autobiography, experience, awareness.